

גרסיוס מג'יק:

1976

"3-108"

קולו מתקנים

(יא)

צד ע'אין .

יהודים אסטוניים קהילת המועצות

* (1945-1941)

(מתקן ע'אין ע'אין (נצ'אין).

יהודים אסטוניים בברית-המועצות

(1941—1945)*

(מחקר על-פי עדויות ניצולים)

יהדות אסטוניה — יישוב יהודי קטן בצפון-מזרח אירופה — נבדלה משאר קיבוצי היהודים בארצות הבאלטיות בגורל שפקד אותה בתקופת השואה: בו בזמן שאסטוניה הכבושה היתה למקום ריכוז והשמדה לרבבות יהודים מארצות שונות באירופה, רוב רובו של קיבוץ יהודי זה מצא מיקלט בברה"מ. רבים מהם אף השתתפו במלחמה נגד הנאצים בשורות הצבא האדום ובמסגרות בלתי סדירות.

בין שתי מלחמות-העולם מנה היישוב היהודי באסטוניה כ-4,500 נפש, 0.4% מכלל האוכלוסיה¹. מבחינת מוצא ורקע תרבותי בלטו בו שלושה יסודות; צאצאי הקאנטוניסטים ו"חיילי ניקולאי" — בעלי רקע תרבותי רוסי; יוצאי קורלאנד (מערב לאטביה) — בעלי תרבות גרמנית; יוצאי "תחום

* חיבור זה הוא חלק ממחקר בשם "השתתפות יהודי הארצות הבאלטיות בלחימה נגד הנאצים במלחמת-העולם השנייה" שנערך במסגרת המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים, בסיוע קרן הזיכרון לתרבות יהודית בניו-יורק, ומר אברהם ס' שפיגל מלוס-אנג'לס, קאליפורניה. הוא מוקדש לזכרו של מ' דבורז'צקי שהיה מן החוקרים הבולטים של תקופת השואה וחיבר ספר על "מחנות היהודים באסטוניה".

1 לפי המיפקד הכללי של האוכלוסיה, שנערך על-ידי ממשלת אסטוניה ב-1934. ב-24 במרץ 1935 ערכה הוועדה הסטאטיסטית מטעם הנהלת האוטונומיה התרבותית והקהילה היהודית בטאלין מיפקד נוסף של האוכלוסיה היהודית בלבד. מכל מיני סיבות הצליח המיפקד להקיף פרטים רק על 3,944 יהודים (כלומר על 89.6%). הנתונים שעובדו סוכמו בחוברת מיוחדת על-ידי ש' גורין, מנהל הגימנסיה העברית בטאלין, ב-1936 (בעברית, בידיש ובאסטונית). המימצאים הסטאטיסטיים דלהלן מבוססים על סטאטיסטיקה של "אוכלסי היהודים באסטוניה".

המושב" — ליטא ולאטגאליה (מזרח לאטביה) — תרבותם היתה יהודית שורשית. כ-3,200 מיהודי אסטוניה התגוררו בעיר הבירה טאלין (Tallin) ובעיר האוניברסיטאית העתיקה טארטו-דורפאט (Tartu-Dorpat) כ-900; ב-5 ערי שדה וכ-400 בעיירות ובכפרים. במסחר עסקו 30.4% בפקידות ובשירותים — 24.0% במלאכה — 14.8% פועלים — 14.0% בעלי מקצועות חופשיים — 9.5% אחוזות ומפעלי חרושת — 6.4% כלי-קודש — 0.6%. מצבם הכלכלי של רוב היהודים, ובפרט העצמאיים, בדרך כלל היה טוב; מעטים בלבד נזקקו בצורה זו או אחרת לעזרת הציבור. היהודים לא נתקבלו למנגנון הממשלתי, וכמעט שלא היו קצינים וסמלים יהודיים בצבא האסטוני. עם זאת נהנו כשאר המיעוטים מאוטונומיה תרבותית רחבה, שהופעלה ב-1926 והתקיימה עד סוף תקופת העצמאות המדינית, ב-1940 — חרף הנטיות הלאומניות והאנטישמיות שהחלו להסתמן בציבור האסטוני ובחוגי הממשלה משנות השלושים המאוחרות.

בנוסף לפעילות הציבורית המקומית גילתה יהדות אסטוניה ערנות בולטת בעניינים כלל-יהודיים, כגון בפעולות החרם על גרמניה ובמגביות ציוניות ואחרות. בציבור היהודי, שהיה ציוני במידה רבה, השתקפו הפולמוסים שהתנהלו בתנועה הציונית העולמית. בהעדר עיתון יהודי מקומי הסתפקו יהודי אסטוניה ב"מוספים אסטוניים" מיוחדים שפירסמו היומונים בליטא, "אידישע שטימע" הציוני ו"פאלקסבלאט" היידישאי.

לאור פעילותם הגוברת של הלאומנים האסטוניים שנתמכו על-ידי גרמניה הנאצית, וסיפורי הפליטים הבודדים מפולין ומגרמניה שהגיעו בסוף שנות השלושים, גברה החרדה ביישוב היהודי. בגלל חוסר אפשרויות הגירה נותרו רובם ככולם במקומם. ב-1940, כאשר הפכו הארצות הבאלטיות להיות רפובליקות סובייטיות, נותקו יהודי אסטוניה כמעט כליל גם מן הקיבוצים היהודיים השכנים בגלל חוקי התנועה המגבילים שהונהגו בארצות האלה לפי הדוגמה הסובייטית הכללית.

בתהליך הסובייטיזאציה השיטתית, שהחל באסטוניה ביוני 1940 ונמשך עד הפלישה הנאצית, חוסלה במחי-יד מערכת האוטונומיה היהודית, בדומה לזו של שאר המיעוטים, אך מצד שני נפתחו בפני היהודים (ובייחוד בפני אלה שהיו ממוצא פרולטארי או בעלי עבר שמאלני) אפשרויות ממשיות להשתלבות במנגנון הממשלתי ובמערך הצבאי-הביטחוני. ההלאמה פגעה בחלק לא גדול יחסית של האוכלוסיה היהודית. ועזוע כבד נגרם לה בהגליה ההמונית שערכו שלטונות הביטחון הסובייטיים באמצע יוני 1941. במיבצע זה שהסתיים או הופסק ימים ספורים לפני פלישת הנאצים לברה"מ, הספיקו לגרש לצפון הרי אוראל ולמקומות אחרים בברה"מ רבבות אזרחים

אסטוניים וביניהם 500 יהודים² — גברים, נשים וטף — בעלי מפעלים לשעבר, פעילי מפלגות ציוניות ואחרים שהוגדרו כ"יסודות מסוכנים" למשטר.

2. פינוי ובריחה תוך חיפוי צבאי

ב-22 ביוני 1941 פתחה גרמניה במלחמה נגד ברה"מ וב-4 ביולי פרץ חיל-החלוץ הגרמני לטריטוריה אסטונית. קו ההגנה הדרומי שהוצב על-ידי הצבא האדום ויחידות מתנדבים מקומיות נשבר תוך ימים ספורים וכתוצאה מכך נכבשו מקומות-יישוב נוספים, ביניהן פרנאו (Pernau) וויליאנדי (Viliandi) — 8—9 ביולי, ועל אף התקפות-נגד מצד הצבא האדום במשך חודש יולי נמשכה התקדמות הגרמנים צפונה כשהם מסתייעים לא במעט באסטונים לאומניים, שבחלקם השתייכו מקודם לאירגונים פאטריוטיים-צבאיים ומקצתם פעלו גם במהתרת נגד המשטר הסובייטי. עם פינוי טאלין (דרך הים) בתום מצור של שלושה שבועות נסתיים למעשה הכיבוש הגרמני של אסטוניה, שנמשך קרוב לחודשיים (55 ימים). בתקופה קשה זו של קרבות מרים נגד אויבים מבית ומחוץ פעלו הסובייטים בעיקר בשני מישורים: (א) הם ניהלו מלחמת-מאסף עקשנית בשיתוף יחידות שאולתרו על אדמת אסטוניה; (ב) פינו לברה"מ אנשים וחומרים איסטרטגיים. בשני מישורים אלה השתלבה האוכלוסיה היהודית בצורה פעילה ונמרצת ובזכותם חלק נשארו בחיים.

במסגרות הלוחמה בצנתנים ובמחבלים באזורי החזית על-פי צו ממשלת ברה"מ מיום 24 ביוני הוקמו באסטוניה במהירות יחסית כ-25 יחידות-מחץ מיוחדות (istrebitel'niye batalyoni). גדודי-מחץ אלה היו כפופים לשלטונות הביטחון ולמוסדות הפנים וכללו אנשי מיליציה, אך גם אנשי מימשל, חברי המפלגה הקומוניסטית והקומסומול, פעילים מאיגודי הפועלים ומתנדבים אזרחיים רבים. בממוצע מנתה כל יחידה כ-200 איש חמושים בנשק קל. כדי לחפות על נסיגת הצבא ופינוי האוכלוסיה נאלצו לא פעם להילחם נגד אסטונים פרו-נאציים וטורי החלוץ של הצבא הגרמני ואבידותיהם היו קשות ביותר. בסך הכל פעלו בשורותיהם כ-9,000 איש³, מהם לא פחות

2 "גאר", "באלטישע לענדער", אלגעמיינע ענציקלאפדיע, כרך א', ניו-יורק 1964 (להלן — גאר), עמ' 395.

3 לפי מקור המתבסס על ארכיוני המיניסטריון להגנה של ברה"מ עברו בכל הבאטאליונים 8,980 איש. המצבה של 17 באטאליונים מקומיים ב-4 ביולי היתה 2,700 איש וב-8 ביולי — 3,200. A. Larin, *Estonski narod v Velikoy Otechestvenoy Voyne*, Akademiya nauk Estonskoy SSR, Tallin 1964 (להלן — לארין), עמ' 50. מקור סובייטי אחר נוקב במספר הלוחמים ב-27

מ-120 יהודים⁴ (כ-1.1%), כלומר פי שלושה משיעורם היחסי בכלל האוכלוסייה. הלוחמים היהודיים באו מחוגים שונים. בנוסף לתובה הפאטריוטית היתה להם גם מוטיבאציה להילחם באויב הנאצי העומד בשערי צריהם ובתייהם. ביטוי לכך ניתן למצוא גם בקשת הרחבה של הגוונים הסוציאליים והאידיאולוגיים שאיפיינו את ציבור הלוחמים היהודיים בבאטל-יונים. וכך, למשל, לחם ונפל בשירות הבאטאליון הטאליני גרשון צימבאלוב, איש מיליציה מטאלין, שבני משפחתו היו קומוניסטים; לחמו ונפלו גם יוסף מיאסניקוב, מראשי תנועת נצ"ח באסטוניה וקומוניסטים ותיקים, וביניהם משתתפי מלחמת האזרחים בספרד, כמו אהרון טאוב ומפקד היחידה, ויקטור פייגין, שמילא תפקידים ביטחוניים אחראיים בתקופת השלטון הסובייטי באסטוניה. בולטת במיוחד השתתפותן של משפחות לרבות הנשים בני משפחת פאץ, יעקב, פסח והאחות זלדה, ממשפחת סמולנסקין מטאלין התנדבו שלושת האחים אברהם ("אמי"), משה (שניהם נפלו בקרבות של מלחמת המאסף ב-1941 באסטוניה) וראובן (שירת בדרגת סגן בקורפוס האסטוני של הצבא האדום ונפל בקרבות לשחרור האי סאארמה — Saarame, בסתיו 1944). ברובם הגדול נהרגו בקרבות או מתו מפציעיהם. רובם ככולם נקברו בקברי אחים במקום הקרב. שמץ-מה על טיב לחימתם העקשנית ניתן למצוא בהיסטוריוגרפיה הסובייטית-אסטונית⁵ שנוטה בדרך כלל להבליט את לחימתם של בני העם האסטוני.

מסגרות ב-10,000. A.K. Panskeyev (ed.), *Otcherki istorii komunitiches-koy Partii Estonii III*, Tallin, 1970 (להלן — פאנסקייב), עמ' 114. מקור גרמני מאותו זמן אומד את מספר הבאטאליונים באסטוניה ובלאטביה יחד ב-14 כשבכל אחד מהם 300—400 איש. Ereignismeldung UdSSR, No. 51, 25. August 1941 (להלן — Ereignismeldung).

- 4 לפי עדות איש הציבור היהודי מ' שר מטאלין נמצאו ברשותו 120 שמות של לוחמים יהודים בבאטאליונים באסטוניה (מכתבו מ-5.3.67). ברשימה שהורכבה בישראל על סמך עדויות יוצאי אסטוניה ובמיוחד לפי המידע שהואיל לספק מר יעקב קפלן מתל-אביב (לשעבר תושב טארטו), נכללים 80 שמות של יהודים וכן פרטים ביוגרפיים אחרים על כמה מהם. לפי רשימה זו מסתבר שלפחות 60 מתוכם נפלו בקרב. כל האמור להלן על לוחמי באטאליון היהודים מתבסס על הפרטים ברשימה הנ"ל. מקור גרמני שהוזכר לעיל מציין (ע"ס תחקיר 260 שבויים מלוחמי הבאטאליונים) בדו"ח יומי שבבאטאליוני המחץ "נמצאים הרבה מאוד יהודים וכמובן הם משחקים כאן תפקיד חשוב", NO 51, עמ' 3.
- 5 (בשפה אסטונית) *Tartu Komsomol*, Tallin, 1970 (להלן — הקומסומול בטארטו), עמ' 129—130, 140, 146—148. בין שמות הלוחמים היהודיים שנלחמו ונפלו על אדמת אסטוניה. במסגרת באטאליון לאטבי, מוזכר גם בני לוריא,

עשרות יהודים נלחמו בתוך הקורפוס הטריטוריאלי האסטוני ה-22 במסגרת שירותם הסדיר. החיילים היהודיים סבלו בדרך כלל מן האווירה האנטי-סובייטית בקורפוס ומצבם החמיר עם פרוץ הקרבות עד כדי כך שהיתה להם סיבה להשוש גם מחבריהם לנשק. החייל היהודי אייזיק קאהן, שנפצע בקרבות המאסף באסטוניה והובא לבית-חולים, הוסגר על-ידי חבריו לנשק לידי הגרמנים והומת⁶. גורל דומה פקד גם את אלחנן היימאן בן ה-19 מטארטו ואת החיילים היהודים ביחידת-משנה שעברה על מפקדיה וחייליה לצד הגרמני. אלה שיצאו בשלום ממלחמת המאסף התגייסו או גוייסו לקורפוס האסטוני ה-8 שהוקם לאחר מכן במסגרת הצבא האדום.

* * *

ב-28 ליוני 1941, כשבוע ימים לאחר פרוץ המלחמה קיבלו שלטונות אסטוניה הסובייטית החלטה על "פינוי משאבים חומריים ואוכלוסין" ולשם כך הוקם אירגון מיוחד בשם "הוועד הרפובליקאני לפינוי", בראשות הקו-מיסאר העממי למשק שיתופי א. ראאדיק (Raadik). בלחץ זרם הפליטים שנהר בעיקבות הצבא האדום בדרום אסטוניה לעבר הגבול הסובייטי הישן דרך העיר פסקוב (Pskov) הודיע הוועד ב-5 ביולי על סדר פינוי, שלפיו ניתנה עדיפות ראשונה למומחים ולסגל ההנדסי-טכני של מפעלים בעלי חשיבות איסטרטגית וכלכלית; ואחריהם נשים, ילדים, נכים וגברים מעל לגיל 50. למעשה נכללו בין המועדפים גם משפחותיהם של בעלי עמדות במפלגה ובמימשל — אנשי "האקטיבה המפלגתית והסובייטית". לשם מימון הפינוי הוקמה קרן מיוחדת. מסלול הפינוי ואמצעי תובלה תואמו עם שלטונות הצבא, כלומר עם פיקוד הארמיה ה-8 שאסטוניה היתה בתחום סמכותה. עדיפות ראשונה באספקת מזון, חומרים ואמצעי תובלה ניתנה, כמובן, לצבא, דבר שצימצם במידה רבה את ממדי הפינוי המאורגן של האוכלוסיה האזרחית. כתוצאה מכך, ובייחוד מתמת ההתקדמות המהירה יחסית של הוורמאכט, לא נתאפשר פינוי תקין של כמה מקומות יישוב בחלקה הדרומי של הארץ. בתחילה עמדו לרשות המפונים צירי-תנועה

בן 24, ובצמוד מובא תוכן מכתבו האחרון לאמו. שם, עמ' 17, והשווה גם לארין, עמ' 85.

6 עדות פיבובארוב, עמ' 44. עדות זו וכן כל האחרות המוזכרות להלן נגבו בידי המחבר במסגרת המדור לתיעוד בע"פ של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים (להלן — מי"ז).

7 לארין, עמ' 62—63.

אחדים (כגון, דרך עיר הגבול נארווה — (Narva), לכיוון קויבישב — (Kuybishev), אוליאנובסק — (Ulyanovsk) סיזרן — (Sizeran) ולנינגראד; מטארטו דרך אגם פייפוס — (Peipus), לכיוון פסקוב), אך לאחר כיתור טאלין ב-8 באוגוסט ונפילת העיר נארווה התנהל פינוי האוכלוסיה דרך הים בלבד. הספינות הטעונות חומרים ואנשים הוטבעו בחלקן בפעולות האויב⁸, אך הפינוי בדרך זו התנהל כמעט עד הרגע האחרון לכיבוש טאלין. מחמת ההגבלות האובייקטיביות הללו צומצם היקף הפינוי גם לגבי אותם סוגי האוכלוסיה שניתנה להם עדיפות בפינוי. אי-לכך גברו עוד יותר הקשיים בקבלת "רשיון פינוי" שעל פיו ניתן היה לעלות על אחת הספינות השטות לקרוונשטאדט או ללנינגראד. על אף העדיפות שניתנה בשלבי הפינוי הראשונים לצורכי הצבא ולחומרים איסטרטגיים וכלכליים ולמרות ההפצצות והמחסור באמצעי תחבורה פונו מאסטוניה אנשים רבים יחסית, לפי מקורות סובייטיים כ-65,000⁹, כמחציתם מטאלין שנכבשה אחרונה. פינוי מוצלח יחסית נערך גם בויליאנדי ובטארטו, שבהן התגוררו, כאמור, יהודים רבים יחסית. יהודים שלא יצאו בבריחה ספונטאנית או בפינוי המאורגן מטעם השלטונות עשו זאת בדרך כלל מסיבות אישיות ואידיאו-לוגיות; אך היו גם שנותרו תחת הכיבוש הנאצי מסיבות טכניות ואירגוניות. בין היוצאים היו רבים בעלי-רכוש, ציונים, חברי ה"בונד" ואחרים שהיה להם יסוד סביר לחשוש מן השלטון הסובייטי, והיו משפחות שהתנהלו בהן ויכוחים מרים בעניין הבריחה שגרמו לפילוג. אלה שהעדיפו להישאר האמינו שהגרמנים לא יגעו בהם לרעה; בלטו ביניהם בעלי ניסיון מן הכיבוש הגרמני במלה"ע הראשונה ואנשים שגדלו על ברכי התרבות הגרמנית. היו ביניהם גם אנשים שהסתייגו מן המשטר הסובייטי¹⁰.

8 מתוך 10 ספינות שיצאו מטאלין ללנינגראד ב-25 לאוגוסט 1941 הגיעו ליעדן 6 בלבד. סך הכל טובעו משך תקופת הפינוי מטאלין 70 ספינות סובייטיות ואסטוניות. J. A. Polyakov (ed.), *Esheloni idut na vostok*, Moskva, 1966, pp. 147-148. 9 לארין, עמ' 97.

10 תושב נארווה מספר בעדותו שניסה באותם ימים לשכנע את בן עירו בשם גרינברג לברוח מפני הגרמנים ולא נענה. "עד כמה שאני לא דיברתי עמו והוא למרבית הצער נותר". טענתו של גרינברג היתה: "אני מבין גרמנית ולא יעשו לי כל רע". עדות בן-חיים, מי"ז, עמ' 8. על מקרה דומה (מרת ברוזין) ראה עדות דרוי, מי"ז, עמ' 13 והשווה גם עדות בן-יוסף, מי"ז, עמ' 14; הלצר, מי"ז, עמ' 9-10. יהודי אמיד מאוד מטאלין בשם יעקב בראשינסקי, ששני אחיו הוגלו זמן קצר לפני כן על-ידי השלטונות הסובייטיים לסיביר, אמר (לפי עדותה של עוזרת הבית האסטונית) ערב כניסת הצבא הגרמני: "מה יש לי לעשות במדינה כמו רוסיה — שם אין מקום בשבילי. אך אוכל לחיות הרבה

לעומת זאת היו מקרים שצעירים הצליחו לשכנע את הוריהם לצאת עמם לדרך, כך למשל, העיד הצעיר מטארטו, בנו של כובען נכה שאביו "היה משוכנע, כי הגרמנים לא יעשו לו כל רע" 11 :

"אבא לא רצה להיפרד וכולנו נסענו... ארזנו חפצים ככל שיכולנו, לקחנו עגלה ונסענו לתחנת הרכבת, שם ישבנו יומיים וביום השלישי נתנו לנו קרון, חיברו אותו לרכבת צבאית והובילו אותנו. היה זה יום אחד בלבד לפני שהגרמנים נכנסו לטארטו, ושעות אחדות לפני שפוצץ הגשר בין פצ'יורה ואסטוניה".

השלטונות נהגו בדרך כלל להפעיל פינוי מאורגן ויעיל רק לגבי יסודות מועדפים, כגון פעילי המפלגה והמימשל, ועל יהודים רבים הוטל איפוא לגלות יוזמה, תושיה והעזה בבריחתם מזרחה. הבן הצעיר של משפחת גיגיסצקי מספר בעדותו 12 :

"לא ידעו בבירור מתי תבאנה הרכבות... בבוקר אחד הודיעני בן-דודי שבתחנה עומדת רכבת שתצא בעוד שעות אחדות. רצתי הביתה לזרוז את ההורים. החפצים כבר היו ארוזים אצלנו בתוך כמה מזוודות. מביתנו לרכבת היה די רחוק. יצאתי לחפש מונית, כבר לא ניתן היה למצוא. עצרתי אוטובוס ואמרתי לנהג אם ברצונו להרוויח קצת כסף — שיובילנו לתחנת-הרכבת... הוא הביא אותי הביתה. לקחתי את הורי עם המטען והגענו לתחנה. הרכבת עדיין חנתה שם, נכנסנו לתוכה עם חפצינו...".

משפחת דרוי מטארטו, שמנתה 15 נפשות, השיגה רשיון לצאת לברה"מ דרך אגם פייפוס ושם נתקלו בהפצצות כבדות.

"הכל בער שם", מספרת אחת מבנות המשפחה 13, "ולא ידענו לאן לרוץ... אבא, חייל ותיק שעבר כבר מלחמה אחת, לבש שתי חליפות בגדים, זו על זו, ועליהן מעיל פרווה קצר (וכל זה בקיץ — ביוני)... היה לו קצת כסף שחסך בשנה האחרונה. הוא נתן לכל ילד כמה מאות רובלים, במקרה שנצטרך להיפרד, וכל אחד טמן אותם בחגורתו. נכנסנו לאשלון [רכבת] אחד ואמרו לנו שהוא הולך לחזית; ירדנו ונכנסנו לאשלון שני...".

הסוחר לשעבר קאפקין בן העיירה פרנאו גוייס בפרוץ המלחמה לעבודות חירום. אשתו, אם לשלושה ילדים קטנים (ביניהם פעוט בן שישה שבועות) התדפקה על דלתות ועדת הפינוי לקבלת רשיון יציאה ולא נענתה. היא

שנים עם הטלאי הצהוב". עדות ב' בראשינסקי, מי"ז, עמ' 2. על מקרה דומה

ראה עדות איידלברג, מי"ז, עמ' 7 והשווה גם עדות ריבאק, מי"ז, עמ' 47.

11 עדות פיבובארוב, מי"ז, עמ' 11.

12 עדות גיני, מי"ז, עמ' 20.

13 עדות דרוי, מי"ז, עמ' 14.

לא ויתרה והמשיכה לרוץ להשתדל, להתרוצץ ולהתחנן. בזכות התערבות מצד השלטונות המקומיים קיבלה את הרשיון הנכסף והספיקה לצאת עם שלושת ילדיה ברכבת האחרונה. בעלה התגלגל לקורפוס האסטוני ולחם בשורותיו עד סוף המלחמה.

לפחות במקום אחד, בויליאנדי, עודדו השלטונות דווקא את היהודים להשתתף בפינוי. אלפרידה פיק, קומוניסטית ותיקה שעמדה בראש העיריה במקום, "הלכה אישית לכל היהודים לשכנעם שיצאו"¹⁴, וכתוצאה מכך אומנם יצאו לברה"מ לפחות מחצית התושבים היהודיים, כולל זקנים שקודם לכן לא נטו לצאת.

שלטונות הצבא אומנם דאגו לפינויים של החיילים והמגוייסיים החדשים, אך גם בזאת היו תקלות. כך, למשל, נשאר תחת הכיבוש הגאצי וניספה ראש משפחה מפרנאו בשם פרמאן, מכבה אש, שגוייס בפרוץ המלחמה במסגרת הג"א. משפחתו פונתה והוא נצטווה להישאר בתפקיד עד הרגע האחרון.

שמואל ריבאק מטאלין, שגוייס בתחילת המלחמה בתפקיד של נהג לאחד משרי הממשלה האסטונית, הסיע את השר לגבול אך הוחזר אתו בפקודת השלטונות הסובייטיים לתפקידו בבירה. בימי הפינוי האחרונים עלה השר על אחת האוניות שעמדו להפליג לנמל סובייטי ואילו נהגו נשאר על החוף.

"נותרתי לבד עם המכונית", מספר ריבאק¹⁵, "ולא ידעתי מה עלי לעשות... רציתי לנסוע הביתה, שכן הורי נשארו בבית בטאלין... רק התחלתי לנסוע ניגשו אלי מלחים רוסיים ואמרו שכבר נמצאים שם גרמנים. עליתי אתם על ספינת-מלחמה קטנה, מעין שולת-מוקשים, והגעתי לקרונשטאדט".

ראש משטרת הביטחון ב"אוסטלאנד" (שטחי הארצות הבאלטיות וביי-לורוסיה שבכיבוש הנאצים), מציין בדו"ח שלו מה-12 באוקטובר 1941, שכמעט מחצית מתוך 4,500 היהודים שגרו באסטוניה עזבו עם תחילת המלחמה את הארץ "הודות לשיתוף פעולה עם המוסדות הסובייטיים", ולפי חישובו "אמורים היו להיות באסטוניה עם הכיבוש כ-2,000 יהודים"¹⁶.

14 עדות איידלברג, מי"ז, עמ' 3. 15 עדות ריבאק, מי"ז, עמ' 38.
16 Ereignismeldung מס' 111, מה-12 לאוקטובר 1941. לפי דו"ח של ראש יחידת המיבצע (Einsatzgruppe A) פ' שטאלקר (P. Stahlecker) מה-31 לינואר 1942 על יהודי אסטוניה: "ברחו רובם עם הצבא האדום; כ-2,000 נשארו במקומותיהם, מהם 1,000 ברוואל" (Reval — היא טאלין). תעודה L-180 ממשפטי נירנברג. על אומדנא זו חוזר שטאלקר בדו"ח אחר (תעודה PS-2773 ממשפטי נירנברג).

אלא שמן הסתם לא הובאו בחשבון זה מאות האסירים והגולים שגורשו לפני ברה"מ לפני פרוץ המלחמה¹⁷.

פרט למקרים הריגים הצליחו רוב רובם של יהודי אסטוניה, שהיו מעוניינים לברוח לברה"מ, לצאת בעוד מועד. בסך הכל פונו או הוגלו מאסטוניה כ-3,500 יהודים, וכאלף יהודים נשארו תחת הכיבוש הנאצי.

3. גלות ומיקלט

בחודשי ספטמבר-אוקטובר 1941 כבר נמצאו בטרטוריה הסובייטית הבלתי-כבושה 65,000 אזרחים אסטוניים לשעבר, בעיקר פליטים (מפונים), ושרידי היחידות האסטוניות ממלחמת המאסף וביניהם קרוב ל-3,000 יהודים, וכן כמה עשרות אלפי גולים ואסירים.

המוסדות האסטוניים בברה"מ, הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ובעיקר הממשלה שישבה בצ'ליאבינסק (Chelyabinsk), טיפלו בפליטים באמצעות נציגים מיוחדים במקומות ריכוזיהם: צ'ליאבינסק, אוליאנובסק; (Ulyanovsk) קויבישב, סוורדלובסק (Sverdlovsk), קירוב (Kirov), גורקי (Gorki), אורגבורג (Orenburg-Chkalov) וברפובליקה הטאטארית, הבאשקירית, הצ'ובאשית, האוזבקית, הקאזאכית, הקירגיזית והטאדז'יקית. בגולים ובאסירים לא טיפלו מוסדות אלה; אדרבה, הם הסתייגו מהם והתייחסו אליהם כאל "יסודות עוינים". מספר היהודים ביניהם היה 400—500.

כשאר הגולים סווגו גם הגולים היהודיים מאסטוניה כ"יסוד חברתי מסוכן" ("סוציאל אופאסני אלמנט"). הם הוסעו ברובם לאזורים הפנימיים של ברה"מ עוד לפני 22 ביוני 1941. והנה סיפורו של אחד מהם בקבוצה שגורשה מטארטו¹⁸:

"בהתחלה הובילו אותנו לסטארובייילסק (Starobyelsk) שבאוקראינה. תוך כדי נסיעה פרצה המלחמה ואז הגיעה פקודה לשלוח אותנו לסיביר. הגענו לשם אחרי תלאות שקשה להעלותם על הנייר... למעשה לא היה אוכל ולא היתה שתיה... חילקו דגים מלוחים, אך מים לא היו בנמצא... אכלו דג מלוח עם פרוסת-לחם ומים נתנו כוס אחת ליום... כך זה נמשך שבועות רבים".

17 על כך ש-3,000 מיהודי אסטוניה הספיקו לברוח ראה גאר, עמ' 398. במקור יהודי אחר נאמד מספר היהודים שיצאו מכל מיני דרכים מאסטוניה לפני הכיבוש הנאצי ב-4,000 איש, ראה Ella Amitan Wilensky, "Estonian Jewry — a historical summary", *The Jews in Latvia*, Tel-Aviv 1971, p. 347. והשווה גם עדויות: הלצר, מי"ז, עמ' 13; פיבובארוב, מי"ז, עמ' 13, קפלן, מי"ז, עמ' 9. 18 עדות ז' אוז'וואנסקי, מי"ז, עמ' 17 (במקוטע).

אנשי הקבוצה הגיעו לאיזור סוורדלובסק בצפון הרי אוראל והוכנסו למחנה עבודה עצום בשם "סוור אוראלסק" (Sever Ural'sk). מעמדם היה כשל אסירים וכינויים הרשמי היה (zaklyuchonye) "כלואים", או בקיצור "z.k.". הם הועסקו בעבודות שונות, ובעיקר בכריחת עצים וסידורם בערימות. הנורמה של כל אסיר היתה 4 מטרים מעוקבים צפופים. תמורת זאת קיבל 600 גראם לחם ליום וקצת מים חמים. רבים מתו מתאונות עבודה, ממחלות ומרעב.

בשנה הראשונה או השנייה עבר כמעט כל אסיר חקירה אישית ונערך לו "משפט" שלא בנוכחותו. הקריאו לו את פסק-הדין והוא נאלץ היה לחתום עליו. בחלקם הגדול נשפטו האסירים לחמש שנות מאסר, כולל התקופה עד למשפט. אך היו גם מקרים של 10 שנות מאסר ואפילו של עונש מוות, כמו במקרה של ראש התנועה הרביזיוניסטית באסטוניה פנחס כץ.

בני המשפחה של האסירים — נשותיהם, ילדיהם וקרובים אחרים שהוגלו יחד אתם — חיו בנפרד במרחק עצום ולא תמיד ידעו על גורל ראש המשפחה. בדרך כלל גורשו לאיזור קרוב, לחבל נארים (Narim) בסיביר (על נהר אוב Ob) או לנובוסיבירסק (Novosibirsk). סוג זה של גירוש נקרא בשם "סילקה" (Silka). תעודות אישיות לא היו להם ובזמן הראשון היו מחוייבים להתייצב מדי שבוע במשרדי הנ.ק.וו.ד. במקום; לאחר זמן — מדי שבועיים. לימים הוקל מצבם הכלכלי לאחר שמעמדם הוחלף למה שכונה "שילוח חופשי" (vol'noye poseleniya). מעתה היו רשאים לנוע חופשית בתחום רחב יחסית ולעסוק בכל מיני עבודות. עם זאת נאלצו להתחייב בכתב שלא לעזוב את התחום הזה למשך 25 שנה, אחרת ייכלאו לתקופה ממושכת.

לעומת המצב במחנות-העבודה, שבהם ישבו ראשי המשפחות, היו תנאי המגורשים או המשולחים לאין-ערוך טובים יותר. עם זאת כרעו נפלו גם כאן נשים רבות ממחלות ואפיסת כוחות בסביבה זרה, באקלים הקשה ומדאגה למזון מינימאלי, ללבוש ולאמצעי קיום אחרים להן, לילדיהן ולהורים הזקנים. מספר הפטירות בין אלה האחרונים היה רב במיוחד. ראשי המשפחות שנכלאו במחנות, ואפילו בניהם בגיל גיוס לא הורשו לשרת בצבא. כל מאמציהם לקבל היתר מיוחד להתגייס עלו בתוהו¹⁸.

¹⁸ בנו של איש העסקים והמנהיג הציוני מטארטו משה קפלן, שהיה כלוא במחנה בצפון אוראל, ניסה בשנת 1943 להתגייס לצבא ואף שלח בקשה אישית ליו"ר הסובייט העליון קאלינין בעניין זה. "תשובה הגיעה, אך אני לא קיבלתי אותה

בסתיו 1941 התרכזו חלק ניכר מהפליטים היהודיים מאסטוניה באזורים שבהם ישבו גם הפליטים הלא-יהודים מאסטוניה — לנינגראד, צ'ליאבינסק, אוליאנובסק, הרפובליקה האוטונומית הצ'ובאשית ומקומות אחרים שצויינו לעיל. אך כבר אז הסתמנה בקרב הפליטים היהודיים מאיזורי הספר המערבי המגמה לנוע לרפובליקות שבאסיה התיכונה וקרוב יותר לגבול הדרומי של ברה"מ, מתוך מחשבה שמשם ניתן להגיע ביתר קלות לארץ-ישראל. למעשה לא הצליח כמעט אף אחד מבין יהודי אסטוניה לעבור בשלום את הגבול; לא מעטים נתפסו ונזרו או שעיקבותיהם נעלמו. על מניעיהם של יהודי אסטוניה להגיע לאסיה התיכונה ניתן לעמוד מקטעי עדותו של אחד מהם, לאחר שהגיע עם הוריו הזקנים לתחנתו הראשונה — קולחוז ברפובליקה הסובייטית הצ'ובאשית¹⁹:

"קיבלו אותנו לא רע. נאמר לנו, שכל מי שרוצה לעבוד יוכל לעבוד ולהרוויח. נתנו אוכל. התחלתי לעבוד. ההורים לא עבדו, כבר היו די זקנים: אבי היה אז בן 63 ואמי בת 55... לאבי היה בבאשקיריה אח שקיבל ממנו כל השנים חבילות וגם התכתבו ביניהם. שלח, איפוא, אבי מכתב מן הקולחוז הצ'ובאשי לאחיו. האח הזמינו לבוא אליו, אך באזהרה מפורשת שהמצב נעשה קשה מיום ליום ואין ביטחון לגבי דירה, עבודה וכד'. החליט אבא שנישאר בינתיים בקולחוז והוא נסע לבד... בינתיים גברו השמועות שהגרמנים מתקרבים במהירות רבה. והנה שומעים שבאסיה התיכונה היהודים חיים די טוב ואפשר משם לעבור לאיראן ומאיראן לכאן [לארץ ישראל]... גם לבוש חורפי לא היה לנו; בשעתו לא לקחנו בגדי חורף כי חשבנו שחוזרים בעוד חודשים אחדים... יצאנו לדרך. פעמים אחדות החלפנו רכבות... נסענו בלי כרטיסים: נתנו 100 רובל והכניסו אותנו... נסענו דרך הרי אוראל. עברנו את גובוסיבירסק עד בארנאול (Barnául) ומשם ירדנו דרומה... בקולחוז קיזיל-אסקאר (Kizil Askar) שבאיזור דצ'אלאל-אבאד (Dzhalal-Abad) היה קשה מאוד, היינו מנותקים מכל העולם... עבדנו בקטיף הכותנה, בחרמש שלא היה במה להשחיתו אלא באבן השדה... המטעים השתרעו שורות שורות במקביל, וכל שורה — 5 ק"מ. וזו גם היתה הגורמה, אלא שלא הייתי מסוגל למלא אותה. נתנו ליום שתי מנות 'ליפיושקה' (פיתה) בשבילי ובשביל אמא שלי".

לידי — מספר הוא — ועל כן אינני יודע איזו תשובה זו היתה". אומנם שנה לאחר מכן הוא גוייס ואף כבר גזז את שערותיו כמנהג הטירונים, אך תיכף לאחר מכן — נפסל (מבחינה פוליטית). עדות יעקב קפלן, מי"ז, עמ' 4. עם זאת נראה שאחדים מבין הגולים בכל זאת הצליחו לחמוק ממקום גלותם ולהת-קבל לצבא. ראה עדות בן-חיים, מי"ז, עמ' 15, 27.

19 עדות גיני, מי"ז, עמ' 25—27 (במקוטע). על שירותו בצבא והתכתבותו עם הוריו, ראה להלן, הערות 30, 31.

הצעיר קיבל צו-התייצבות לצבא ואמו נותרה לבד. לימים נסעה לבעלה בבאשקיריה, שם הצליח להסתדר יחסית: עבד כפועל תעשייה, אחר כך נתמנה מנהל בית-מרקחת במינהל הרכבות. שני הבנים כבר היו באותו זמן במסגרת הצבא האדום — ביחידות האסטוניות הלאומיות. כהורי מגוייסים זכאים היו הוריהם לקבל תשלומים מיוחדים ומצרכים ולהנות מהקלות שונות. כרבים אחרים ניסו להשלים את פרנסתם על ידי משק-עזר קטן, בעיקר לגידול תפוחי-אדמה.

בצורה דומה הסתדרה משפחת הכובען מטארטו שנקלעה בתחילה לקולחוז בקאזאכסטאן²⁰. שני הבנים הצעירים למדו והבכור עבד במקום, ואילו האב המשיך במקצועו במרכז האזורי הקרוב. כל המלחמה ניהלו ההורים התכתבות תדירה עם בניהם בצבא. שפת ההתכתבות היתה יידיש, שבה היו רגילים לדבר ביניהם קודם לכן בבית באסטוניה ובקולחוז הקאזאכי. היו פליטים יהודיים מאסטוניה שעזבו את מקום מושבם והגיעו תוך קשיים וסכנות למקומות הגירוש של בני משפחותיהם כדי להיות בקירבתם ולסייע להם. שכיחה היתה ההתכתבות עם קרובים מחוץ-לארץ, מהם קיבלו ידיעות וחבילות.

מספר משפחות ובודדים מיוצאי אסטוניה קיבלו עזרה בצורות שונות (מענק כספי, מילגת לימוד, סידור בבת-ילדים) מידי מוסדות הממשלה האסטונית שישבה, כאמור, בצ'ליאבינסק ובין נציגיה בריכוזים האסטוניים ובתפקידים מינהליים היו גם יהודים כמו ד"ר ס' גנס, ל' איינושטאט ואחרים. יהודים הועסקו גם על ידי הממשלה האסטונית בתפקידים מינהליים אחרים (א' טומארקין, י' דאנציגר ואחרים). אלה היו הראשונים שחזרו לאסטוניה לאחר גירוש הנאצים.

4. בקורפוס האסטוני ה-8

ב-18 לדצמבר 1941 החליטה הוועדה הממלכתית להגנת ברה"מ (ג.ק.א.ו. — G.K.O.) על הקמת יחידה אסטונית במסגרת הצבא האדום. הביצוע נמסר למחוז הצבאי של אוראל, שבו היה ריכוז גדול מאוד של יוצאי אסטוניה. היחידה, בשם "הדיוויזיה האסטונית הרובאית ה-7", החלה להתארגן באזור קאמישלוב (Kamyshlov), פלך סוורדלובסק, וחלק ניכר מגרעינה הראשון היוו שרידי הקורפוס האסטוני ה-22, לוחמי יחידות-המחץ למיניהן שהצליחו להיחלץ דרך לנינגראד ובדרכים אחרות, וכן אזרחים אסטוניים ששירתו כבר בצבא האדום. במקביל לכך הוקמה דיוויזיה

20 עדות פיבובארוב, מי"ז, עמ' 24—25, והשווה גם להלן, הערה 32.

אסטונית רובאית נוספת — ה-249. משתי דיוויזיות אלה הורכב החל מיום 25.9.1942 הקורפוס האסטוני הרובאי ה-8 בפיקוד הגנרל-מאיור ל' פרן (Pern) והקומיסאר א' פוסטה (Pusta). הפיקוד הורכב בעיקר מאסטונים ילידי ברה"מ או תושביה מזמן, רובם ככולם חברים ותיקים במפלגה הקומוניסטית. עם הקמתו מנה הקורפוס על כל יחידותיו, כולל חטיבת המילואים, 27,311 איש²¹. כל אחת משתי הדיוויזיות מנתה כ-10,000 איש, מהם 88.5% אסטונים, 10.2% רוסים ו-1.3% בני לאומים אחרים²². שפת הפקודות והפירסומים השונים היתה אסטונית.

בסוף 1942 הוכנס הקורפוס לחזית קאלינין (Kalinin) ונטל חלק פעיל בקרבות המרים בווליקיה-לוקי (Velikiye Luki). בקרב שנמשך מיום 9.12.1942 עד 23.1.1943 סבל הקורפוס אבידות כבדות ביותר וכ-75% מכותותיו יצאו מכלל פעולה. לאחר התארגנות מחדש ותגבורת מילואים הוטלו עליו משימות הגנה, בעיקר מערבית לווליקיה-לוקי. מאוקטובר 1943 השתתף הקורפוס בקרבות במסגרת החזית הבאלטית השנייה. פעולתו הקרבית של הקורפוס האסטוני הסתיימה בצורה סמלית במצעד צבאי חגיגי בחוצות טאלין, ב-17 ביוני 1945.

על היהודים הבודדים ששרדו מגדודי המחץ והצטרפו ראשונים לדיוויזיות האסטוניות נוספו יהודים אסטוניים שכבר הספיקו לשרת במסגרות צבאיות אחרות מתחילת המלחמה. תושב נארווה, שגוייס בפרוץ המלחמה מספר²³:

"בנארווה נפצעתי בראש ואושפזתי. משם פיננו אותי ביחד עם בית-החולים ללנינגראד. המקום נקרא קסרקטיני גראנדירסקי (Grandyorski), זאת אזכור כמו היום, ברחוב וולפוב. את המחלקה שלנו העבירו לאוראל. ב-1 ביאנואר 1942 הוציאו אותי מן הדיוויזיה הרוסית והועברתי למשרד הצבאי (וויגקומאט) של רז'ב (Rzhev). משם נשלחתי לקאמישלווב, מחוז סוורדלוב, שם הקימו את הדיוויזיה האסטונית".

סטודנט לרפואה בן 20 מאוניברסיטת טארטו, גם הוא טירון בפרוץ המלחמה, מספר²⁴:

"הוחלט להעביר אותנו לאימונים לעיר קירוב (שבמרכז רוסיה), אחרי התחלת הקרבות. מדים טרם ניתנו לנו. כשעברנו את פסקוב (Pskov)

21 לארין, עמ' 135; N. I. Stromberg (ed.), *Bor'ba za Sovyetskuyu Pribaltiku v Velikoy Otechestvenoy Voiny 1941-1945*, II, "Liesma", Riga, 1966, pp. 193.

22 לארין, עמ' 135. בתוך 1.3% ה"אחרים" נכללים גם החיילים היהודיים.

23 עדות בן-חיים, מי"ז, עמ' 10-12 (במקוטע).

24 עדות איידלברג, מי"ז, עמ' 22-23.

היתה שם הפצצה כבדה של הגרמנים. הגענו לקירוב ושיכנו אותנו בכנסייה עתיקה. האימונים נמשכו כחודש וחצי... בבוקר בהיר אחד הושיבו אותנו בקרונות, הובילו אותנו לאוראל והכניסו אותנו לגדודי-עבודה. התקופה הקשה ביותר היתה בזמן שפיזרו את הקורפוס האסטוני הסדיר שהיה בחזית. הורידו את חיילי הקורפוס מן החזית ושלחו אותו לגדודי-העבודה. היתה דיזנטריה ודיפטריה ורבים מתו, במיוחד בין הצעירים. המקום נקרא ואש (Wash) — עיירה בהרי אוראל. בנינו בית חרושת עצום להפקת אלומיניום ועבדו שם רבבות פועלים. היו שם פולנים, אסטונים וגרמנים מן הוולגה. גרנו במחפורות עפר ענקיות; 500 איש במחפורת. שם ישבנו עד פברואר או מארס 1942. משם שלחו אותנו לקאמישלב הקרובה, ליד סוורדלובסק, שבה הוקמה הדיוויזיה ה-7.

מן הנתונים הרשמיים המעטים שפורסמו על חלקם המספרי של היהודים בקורפוס האסטוני יוצא שב-11 ביוני 1944, בתחילת המסע לשחרור אסטוניה, היוו 0.86%²⁵ כלומר כ-200 איש, לפי הפירוט הבא²⁶:

ס"ה	טוראים	סמלים	קצינים	דיוויזיה מס'
91	62	17	12	7
66	46	9	11	249

עליהם יש להוסיף את יחידות המטה של הקורפוס, השירותים והקלט שבהם שירתו כ-50 חיילים יהודים.

לגורם ההשכלה היה קשר ישיר לעובדה ש-15% מכלל החיילים היהודיים ב-2 הדיוויזיות האסטוניות השתייכו לקצונה, לעומת 7.25% מן האסטונים, 10% מן הרוסים ו-8.1% מכלל חיילי הדיוויזיות האסטוניות. שליש עד מחצית הקצינים היהודים היו רופאים בשירות הרפואי, מהם בתפקידים בכירים: הרופאים החטיבתיים סא"ל זלצמאן, סא"ל דוברושקס, רס"ן רוחלין; הוטריןארים סא"ל שלם, רס"ן קרופאטקין, רס"ן שפונגין, הרוקח הגדודי סרן פיינמאן ואחרים. לדרג נמוך יותר בשירות הרפואי שובצו בעלי השכלה רפואית חלקית. גם בעלי השכלה בינונית הוכשרו לתפקידים רפואיים, כגון האחיות מינה ורבקה פייבלזון, ב"צ צימבאלוב ואחרים. קצינים יהודיים שירתו בתחומים ספציפיים: ראפס — כקצין מטה ומתורגמן

25 האחוזים לפי לארין, עמ' 285 (המסתמך על ארכיון של מיניסטריון ההגנה של ברה"מ).

26 *Eest Rahvas Suures Isamaa Sojast*, I, Tallin, 1971, p. 287. הפירוט לפי המצב ב-15.5.1942.

של הטיבת 27 בדיוויזיה ה-27; סגן בכיר קאמינובסקי — פוליטרוק; סרן פאסטרנאק — קצין אפסנאות, ועוד. עלו בדרגה גם חיילים קרביים, בעיקר אלה שהיו בעלי ניסיון צבאי בתקופת שירותם בצבא האסטוני, כמו שמואל קאפלאן, חבר בית"ר לשעבר, שכבר בגיל 19 (בשנת 1938) היה סמל בצבא האסטוני הלאומי. בקורפוס האסטוני שבצבא האדום עבר קורסים ופיקד בדרגת סגן על פלוגת הנדסה קרבית. על הצטיינותו בקרבות הוענק לו עיטור "כוכב אדום". סרן אבא פיינמאן פיקד על יחידת תותחנים, סגן בכיר קופל סאוויצקי שירת כמפקד פלוגה בחי"ר. בדרך כלל הועדפו בעמדות פיקוד אנשים ללא דופי מבחינת הכשרות הפוליטית-סוציאלית, כמו מנקה-הארובות לשעבר גולדמאן או הצעיר באן שעלה בהדרגה מטוראי לדרגת סגן, ואחרים. לעומת זאת נפסל מועמד לקורס קציני תותחנים, כיוון שמסר בשאלון שאביו היה בעל בית-מרקחת וכי יש לו אח בארץ-ישראל²⁷. באמצע 1943, ובעיקר ב-1944, שוחררו מן הקורפוס האסטוני כמה חיילים יהודיים בהמלצת המוסדות הממשלתיים האסטוניים כדי להכשירם לנושא תפקידים ("קאדרים") ממלכתיים באסטוניה לאחר השחרור. כך, למשל, ניתן לאחד החיילים לסיים במוסקבה את חוק לימודיו ברפואה ולאחר מכן שובץ כמפקח רפואי באסטוניה המשוחררת.

בדרגי הפיקוד הגבוהים של הקורפוס האסטוני לא היו יהודים, וכך גם בין מקבלי העיטורים הגבוהים, "גיבור ברה"מ", אות לבין, וכד'. לעומת זאת ידוע על יהודים שזכו בעיטורים קרביים מדרגה נמוכה יותר, "דגל אדום", "כוכב אדום" וכן במדאליות על "אומץ-לב" ו"זכויות קרביות". שמותיהם של כמה מהם צוינו לשבח בעיתונות ובהיסטוריוגרפיה הסוב-ייטית כמו הסגן ש' קאפלאן שהוזכר לעיל, הסרן יצחק שרמאן, המקלען מ' גולדברג, חיים וברל שור ואחרים²⁸.

עשרות חיילים יהודיים נפלו בקרבות והיו יהודים שהושארו באסטוניה הכבושה, או הוצנחו אליה לצורך פעולה פארטיזאנית, דוגמת חברת הקומ-סומול צילה צימבאלוב, בת 17, שהוצנחה באיזור ואלקה (Valka) שבדרום אסטוניה. היא הוסגרה ע"י לאומנים אסטוניים לשלטונות הביטחון והומתה אחרי עינויים קשים (אחיה גרשון נפל במלחמת המאסף בסתיו 1941)²⁹.

27 עדות גיני, מי"ז, עמ' 36—37.

28 על שרמן (צילמו) ראה עמ' 199; על גולדברג ראה ל א ר י ן , עמ' 307; על ה' וב' שור ראה א י י נ י ק י י ט , 7.10.1943, עמ' 2.

29 י' רוזינאב, "25 יאר פון באפרייונג פון לעטלאנד פון נאציזם", פ א ל ק ס - ש ט י מ ע (פאריס), 18.10.1969, עמ' 2.

בין הפארטיזאנים היהודיים שפעלו באסטוניה ידועים גם שמותיהם של שפונגין, גרינגוט, בלכמאן, קוגאן ואחרים. בקורפוס ה-8 היו בעיקר מיוצאי טאלין, טארטו ונארווה, ועל-פי רוב בני גיל אחד או מסגרת לימודית או חברתית משותפת. היו גם חיילים לא מעטים קרובי משפחה, אחים ובני דוד: חמישה ממשפחת או'וואנסקי-גניסצקי מטארטו (מהם שלושה ניספו). אלא שקומץ החיילים היהודיים היה מפורז בין למעלה משתי רבבות החיילים הלא-יהודיים שבקורפוס. "למעלה משלוש שנים לא ראיתי את אחי שמעון", כתב בספטמבר 1944 להורים אחד משני אחים בני משפחת או'וואנסקי-גניסצקי³⁰, וכי עתה ישתדל למצוא אותו.

"... כיוון שכל אחד מאתנו היה במקום אחר, לא היינו מתראים. את אחי, למשל, לא ראיתי אף פעם, אם כי לא היינו רחוקים מאוד זה מזה. הוא השתייך למחלקה ששכנה במרחק 7 ק"מ ממני. הייתי מבקש מן המפקד שלי שירשה לי ללכת לבקרו, והוא היה דוחה אותי מהיום למחר. כאשר ניתן לי סוף-סוף ללכת אליו כבר לא מצאתיו — נודע לי שבאותו יום בשעה 2 הם כבר עברו למקום אחר. ... פעם שנייה, זה היה כבר ב-1944, נודע לי שהחטיבה שלו עוברת בסך בכביש. עמדתי בכביש זה כשעתיים. החטיבה צעדה, אך אותו לא ראיתי. באוקטובר 1944 הוא נפל...".³¹

רק במקרים בודדים הצליחו בני אותה משפחה לשרת ביחד, כמו שני האחים אבא ויעקב-משה פיבובארוב (בחטיבה 921 של הדיוויזיה ה-249) עד שאחד מהם נשלח לחזית סאארמה שעל הים הבאלטי ונפל בקרב. "לאחר שעברו כמה חודשים ולא קיבלתי ממנו שום מכתב", מספר אחיו³², "פניתי לחבר אסטוני שאחיו היה שם מפקד פלוגה וביקשתי שיכתוב לאחיו. כעבור שבועות אחדים קיבלתי את בשורת האיוב שאחי נפל".

הרגשת הבדידות ותנאי החיים הקשים הגבירו בקרב החיילים היהודיים את הצורך לשמור ואף לטפח קשרים עם כל חייל יהודי, במיוחד עם אלה שהכירו מקודם. וכך, למשל, כאשר חייל יהודי צעיר מטארטו — חבר לשעבר באגודת הסטודנטים היהודים "לימוביא" (Limuvia) — הגיע

30 מתוך מכתבו (בגרמנית) מ-6 בספטמבר 1944 של החייל מישא גיניסצקי (ממשפחת או'וואנסקי רבתי) להוריו שבבאשקיריה. צילום המכתב נספח לעדותו של גיני, מי"ז.

31 עדות גיני, מי"ז, עמ' 31.

32 עדות פיבובארוב, מי"ז, עמ' 24—25.

לראשונה לחטיבה 27 של הדיוויזיה ה-7, נפגש מיד עם בן עירו וחבר האגודה הקשיש ממנו, קצין מטה באותה יחידה. בין השאר סיפר לו שהוריו, שלא שמע עליהם מאז פרוץ המלחמה, חיים בקאוקאז.

שני האחים פיבובארוכ התיידדו עם בן-עירם הסמל בנימין דרוי. היו מבקרים זה את זה ומשוחחים "ביידיש ובאסטונית, אך בעיקר ביידיש". אחרים סבלו גם הם לא פעם מחוסר תזונה וציוד מתאים, "הלחם היה מעט ונוסף לכך רטוב, והיו בולעים אותו מיד כך שנאלצו לאכול את המרק (שחולק כרבע שעה לאחר מכן) ללא לחם". גם את מנת הוודקה שקיבלו היו מחליפים בלחם. מזמן לזמן היו ניגשים להתארח אצל חברים לשעבר מבית הספר, הקצין קופל סאוויצקי, ב"לבנו אנו מלאי תקווה שהוא יעזור לנו". לא תמיד יכלו הקצינים היהודיים לסייע לטוראים, שהיו ביניהם מכרים ותיקים וחברים. עם זאת שררה ביניהם, כמו בקרב החיילים היהודיים בכלל, הרגשה של סולידאריות. וכך, למשל, נוצרה הרגשה בלתי-נעימה כשקצין יהודי נתפס בקלקלתו והוענש בצורה חמורה; ומצד שני שאבו עידוד מן הריבוי היחסי של קצינים יהודיים ומאותות הצטיינות שניתנו ליהודים על מעשי גבורה. "פשוט נהנינו", מספר בעדותו רב"ט יהודי שבכל הבאטאליון שלו היו 25 יהודים, "שבחור משלנו התקדם ובין המפקדים ובעלי הדעה יש גם חבר'ה משלנו"³³. חייל יהודי שהגיע במסגרת יחידתו מעבר לגבול אסטוניה כותב להוריו בהתרגשות על הקרבות ועל היותו קרוב לבית ובגאווה הוא מוסיף שהקצין שפונגין "קיבל אות הצטיינות על מעשי-גבורה בכיבוש נוול (Nevel) ודרגת מאיור"³⁴.

במידת האפשר הגישו רבים מבין החיילים היהודיים סיוע לבני משפחותיהם בעורף, אם על-ידי משלוח חבילות (במיוחד בתקופה האחרונה לשירותם כשמצב האספקה השתפר) ואם על-ידי העברת כסף, בייחוד מצד הקצינים. פרט למקרים בודדים לא סבלו החיילים היהודיים ממוסדות הביטחון בגלל "חטאי העבר" (מוצא סוציאלי, רקע פוליטי, פעילות שפורשה כאנטי-סובייטית, וכו'). מעדותם מתקבל הרושם שמעמדם בקרב שאר החיילים היה חיובי. בין החיילים האסטוניים, אזרחי אסטוניה העצמאית, "לא היתה אנטישמיות"³⁵. לא כן לגבי האסטונים אזרחי ברה"מ: חניכי המשטר הסובייטי גילו נטיות אנטישמיות הרבה יותר מאלה הראשונים ובעיית היחסים עמם היתה "הרבה יותר קשה".

33 עדות בן-חיים, מי"ז, עמ' 32.

34 מתוך מכתב של החייל מישא גיניסיצקי להוריו מ-7 באוגוסט 1944 (גרמנית).

35 עדות גלאזר, מי"ז, עמ' 13; והשווה עדויות: פיבובארוכ, מי"ז, עמ' 30-39;

גיני, מי"ז, 37-38; בן-חיים, מי"ז, עמ' 23.

5. שיבה לאסטוניה המשוחררת (1944—1945)

כבר בתחילת כניסתם של טורי הצבא האדום לחלק הדרומי-מזרחי של אסטוניה, באוגוסט 1944, הגיעו לעיר האסטונית ויר (Vir) אנשי מרכז המפלגה הקומוניסטית האסטונית וחלק מן המנגנון הממשלתי האסטוני, שהוכנו עוד קודם לכן על אדמת ברה"מ הבלתי-כבושה. המנגנון המפלגתי והממלכתי הוגבר במידה הולכת וגוברת בכוח-אדם רב שהופרש במיוחד למטרה זו מטעם הפיקוד של הקורפוס ובאישור מפקד החזית. כינונו מחדש של הממשל האזרחי האסטוני ושל המערך המפלגתי התפתח במקביל לנסיגת הגרמנים לכיוון מערב.

על אף התנופה הרבה, כולל כינוס חגיגי של מליאת מרכז המפלגה הקומוניסטית ופתיחת המושב ה-3 של הסובייט העליון האסטוני, היה תהליך הסובייטיזציה מחדש איטי מאוד בשלב זה ובלתי-תקין. הסיבות העיקריות לכך היו האדישות הגובלת בעוינות מצד האוכלוסיה המקומית והמחסור הניכר בפעילים מפלגתיים ובכוח אדם מהימן לאיוש המנגנון הממלכתי והציבורי. מכאן שהחיילים המשוחררים יוצאי הקורפוס האסטוני, זכנ ציבור המפונים שחזרו מברה"מ, היו מבוקשים מאוד ע"י השלטונות האזרחיים והמוסדות המפלגתיים במשך 1944/45 ואף בשנים שלאחר-מכן. בין החוזרים במסגרת צבאית או אזרחית נמצאו גם שרידים של אותם 3,000 יהודים שברחו או פונו בשעתם בקיץ 1941 לעומק ברה"מ. יתרה ניספו בקרבות, נהרגו בהפצצות ומתו מרעב ומסיבות אחרות. בשלב זה כמעט שלא ניתן עדיין לאף אחד מבין הגולים ומשפחותיהם שנותרו בחיים לחזור לאסטוניה.

עד כניסתם לאסטוניה בעיקבות הגרמנים הנסוגים לא ידעו החיילים היהודיים על ממדי השואה. פה ושם גם עמדו על חלקם הפעיל של אסטונים מקומיים ברצח היהודים ושדידתם, אך קצרה ידם מלנקום. משנודע לחייל יהודי על זהותו של רוצח או מסגיר יהודים לנאצים, הודיע לשלטונות³⁶ והם היו חוקרים את החשוד ומחפשים אחר עדים נוספים. "לא הוקל לנו כתוצאה מכך, אך בכל זאת משהו נעשה", מעיד אחד החיילים.

להלכה ניתנה אפשרות לכל המפונים האסטוניים לחזור למולדתם כבר בסוף 1944, אך למעשה היתה ההחזרה מוגבלת וטעונה אישור מיוחד. גם לאחר קבלת הרשיון חייבים היו המפונים לעבור קאראנטינה ונוהלים שונים. "היתה לי הרגשה שאני דורכת על גוויות", מספרת תושבת טאלין³⁷,

36 עדות פיבובארוב, מי"ז, עמ' 32.

37 עדות אידא שאפירא, מי"ז, עמ' 11.

"כאשר עברתי בעיר בפעם הראשונה היה נורא, הרגשה קשה ביותר". בתחילה חוזרים הפליטים למקומות מגוריהם לשעבר, בודקים רכושם, מגסים לשקם עסקיהם, מקימים מצבות למתים. בקהילות מסויימות, כמו בטארטו ובפלין (Felin), התרכזו בזמן הראשון עד כדי שלישי או חצי מן התושבים לשעבר. בטארטו נהרס בית-הכנסת והמתפללים קיימו מגיין בבתי פרטיים. מבחינה כלכלית וחומרית אומנם ניתן היה להסתדר לא רע יחסית, והיתה גישה הוגנת למדי מצד המוסדות לשיקום פליטים ומצד השכנים לשעבר, ובכל זאת גברה הרגשת היתמות והבדידות במקומות היישוב הקטנים. "כשחזרו החברה לטארטו והיו מתיישבים למנות מי ניספה ומי שרד — סמרו השערות", מספר חייל משוחרר בקהילה זו, "3—4 חברה בלבד נותרו ולא היה עם מי לדבר"³⁸.

החוזרים נוטים להתרכז בעיר הבירה טאלין, בפרט בשנות ה-40 המאוחרות כאשר הורשו לחזור מפונים רבים. עם זאת מורכב החלק הגדול של 5,000 יהודי אסטוניה כיום מיהודים לא-אסטוניים שהגיעו מחלקים שונים של ברה"מ³⁹; מן היישוב היהודי הוותיק נותרו בראשית שנות ה-50 כנראה לא יותר מ-1,000. באותן השנים גם גורשו יהודים רבים על "חטאים" מלפני המלחמה והיו גם מקרים של "גירוש חוזר", כלומר של יהודים שהוגלו ב-1941, שוחררו והוחזרו לבתיהם. באותה תקופה הודחו גם בעלי תפקידים במימשל האזרחי ובמערכת הביטחון הפנימי (אידל יעקובסון, מ' שר, ר' אייזנשטאט, שמוטקין, מארקוביץ' ואחרים). רק בשנות השישים ניתנה לחלק מן הגולים, המגורשים והאסירים לשעבר רהאבילי-טאציה והוחזרו להם זכויותיהם האזרחיות והמקצועיות. לכמה מהם ניתנה רשות לעזוב את אסטוניה ולעלות לישראל.

עובדה אחרונה זו ממחישה, בין השאר, שוב ושוב את המשמעות הפארא-דוכסאלית שנועדה להגליית האוכלוסייה היהודית על-ידי הסובייטים סמוך לכיבוש הנאצי. אירוע שנחשב לאסון בשעתו הפך, לפחות לגבי חלק מן המעורבים בו, לגורם של הצלה. תוצאות חיוביות הרבה יותר מבחינת הצלת

38 עדות פיבובארוב, מי"ז, עמ' 40—41.

39 לפי מיפקד התושבים בברה"מ משנת 1959 היו באסטוניה 5,436 יהודים (0.5%) ומהם 3,714 (1.3%) בעיר טאלין. 1,000 יהודים (20%) מכלל יהודי אסטוניה הצהירו על יידיש כעל שפתם (לעומת 68% בליטא, 48.6% בלאטביה ו-50.5% במולדאביה). הנתונים על המיפקד מתוך 16 הכרכים של הוצאות המיפקד שפורסמו בשם: Gosizdat, *Itogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya, 1959*, Moskva, 1962-1963.

יהודים היו לפינוי, אם כי גם מיבצע זה היה חלק ממדיניות נוקשה שנבעה משיקולים אובייקטיביים והמוטיבאציה ההומאנית שבהם היתה שולית בלבד. השיעור הגבוה במיוחד של מפונים יהודיים באסטוניה, לפחות כ-50%, הוא גם הגבוה ביותר בכל ארצות אירופה המזרחית שהיו בכיבוש נאצי. שיעור המפונים היהודים בשתי שכנותיה הבאלטיות, בליטא ובלאטביה, היה נמוך הרבה מזה — 6%—15%. עם זאת אין לשכוח שליטא נכבשה תוך שלושה ימים, לאטביה תוך שבועיים ואילו אסטוניה — תוך חודשיים! מכאן ניתן להסיק ששיעורי הפינוי היו, בין השאר, גם פונקציה של גורם הזמן. לגורם הזמן נודעה גם השפעה לא קטנה על מידת השתלבותם של היהודים במלחמת המאסף בממדים העולים פי כמה על מספרם באוכלוסיה הכללית. ייחודה של יהדות אסטוניה הוא לא רק בעצם ממדי הצלתה, אלא גם במגיעיה ללחימה ובתוצאותיה האפקטיביות במסגרות של צבא סדיר ובלתי-סדיר כאחד.